

«Av og til glemmer Gud å passe på oss. Han gjorde i alle fall det med lillesøsteren min, for hun døde»

Kva rom er det for spiritualitet i barnehagen i dag?

Ragnhild Fauske

Sitatet i overskrifta i artikkelen er henta frå eit arbeidskrav til ein førskulelærarstudent på linja «Arbeidsplassbasert førskulelærarutdanning», der oppgåva var å skrive litt om barn sine religiøse spørsmål i den barnehagen dei arbeidde. Denne studenten skriv følgjande: «Barnehagen der jeg jobber, har valgt å være en ikke-religiøs barnehage. Vi har mange barn med ulike religiøse bakgrunn, og derfor er ikke religion et tema i barnehagen. For å sette i gang en samtale rundt religiøse spørsmål, uten å krenke noen, valgte jeg å fortelle: ‘Da Gud skapte verden’, som et eventyr under samling med barn på storeavdelingen. Barna var svært engasjert under fortellingen, og de spurte mange undrende spørsmål underveis.» Barna har vanskeleg for å skjønne at teknologi ikkje har nokon plass i skapinga, men blir etter kvart samde om at Gud må vere magikar og bur ein stad oppe mellom skyene. Der sit han på ein høg stol og passar på oss, og om kvelden når det er mørkt, passar han ekstra godt på. «En liten jente som var stille under hele samlingen sa plutselig: ‘Av og til glemmer Gud å passe på oss. Han gjorde i alle fall det med lillesøsteren min, for hun døde. Men nå passer han sikkert ekstra godt på henne, for nå bor hun hos ham oppe i himmelen.’ ‘Det gjør mormoren min også’, sa en annen gutt.»

Dette glimtet frå barnehagekvardagen er frå tida før Rammeplanen i 2011-utgåve blei vedteken. Vi opplever her ein barnehage som vel den vegen som for personalet synest å vere lettast, men som eg tykkjer er svært ulogisk: Fordi mange religionar er representerte i barnehagen, vel ein bort religion som tema. Når no barnehagen likevel må ta opp religion som tema (så studenten kan få godkjent arbeidskravet sitt), viser barna stort engasjement, og vi ser også at barna sjølve dreg fram eksistensielle tema som t.d. døden. Tek barnehagen barn sin spiritualitet på alvor?

I den reviderte Rammeplanen for innhaldet i og oppgåvene til barnehagen består noko av revisjonen i ei presisering: *Ved å synleggjere religionar og livssyn i formålet godtek ein både at religionar og livssyn har ein plass i det offentlege rom, og at det er plass for ein åndeleg dimensjon i barnehagen*¹. Dette kan vere med å

sette spiritualitet på dagsorden i barnehagen. Eg vil i denne artikkelen drøfte nokre sider som kan ha påverka det rommet det er for spiritualitet i den enkelte barnehagen ved å gå med sjumilssteg gjennom norsk barnehagehistorie, skissere kort trekk ved religion i det norske samfunnet i dag, og peike på nokre tilhøve som kan ha endra tilhøvet for spiritualitet i barnehagen dei seinare åra.

Spiritualitetsomgrepet

Spiritualitetsomgrepet blir definert på mange ulike måtar, noko også artiklane i denne samlinga viser. Det blir derfor naudsynt å seie litt om korleis omgrepet blir definert i denne artikkelen. I ein kommentar til den amerikanske religionspsykologen Pargament, som ser på spiritualitet som ein del av religionsomgrepet, basert på ei forståing av «det heilage» som felleskjernen i dei to omgrepa, meiner den norske professoren Hans Stifoss-Hanssen at omgrepet treng ein annan definisjon for å kunne bli brukt på ein fruktbar måte i ulike diskusjonar. «Existensiality» meiner han er eit omgrep som høver betre som kjerne i spiritualitetsomgrepet enn «the sacred», og derfor må ein sjå på spiritualitet som eit vidare omgrep enn religion. Spiritualitet og religion er fenomen som står i relasjon til kvarandre, men spiritualitetsomgrepet blir også brukt av ateistar og agnostikarar. Dersom han skal illustrere sitt eige syn på forholdet mellom religion og spiritualitet, meiner han det kan gjerast gjennom å teikne to overlappende sirkclar, der spiritualitetssirkelen er noko større enn religionssirkelen, men der det overlappende området utgjer mesteparten av sirklane. På denne måten blir sentra i dei to sirklane relativt nære kvarandre. Han presiserer at sjølv om vi har omgrepet spiritualitet i språket vårt, blir dette omgrepet ikkje nytta om fenomenet i daglegtaalen. Ein snakkar heller om søking etter meining, om religiøsitet eller livssyn. Medan den vanlege amerikanar etter Pargament vil seie: «I am not religious, but I am spiritual», vil ein norsk parallell ifølgje Stifoss-Hanssen vere: «I am not a Christian, but I am religious.»² På akademisk nivå blir derimot spiritualitetsomgrepet nytta.³

Eg vel i denne framstillinga å nytte omgrepet «åndeleg dimensjon» i barnehagen synonymt med ein «spirituell dimensjon». Omgrepet i barnehagesamanheng må for det første oppfataast allment, der kjerneinnhaldet nettopp er

-
1. *Rammeplan for innhaldet i og oppgåvene til barnehagen*, Oslo, Kunnskapsdepartementet, 2011
 2. Personleg vil eg seie at ein ikkje veit kva folk meiner med religiøsitet somgrepet før ein har snakka med dei om det. Her er mange ulike oppfatningar av kva det er å vere religiøs.
 3. Hans Stifoss-Hanssen, «Religion and Spirituality: What a European Ear Hears», i *The International Journal for the Psychology of Religion*, 1999.

eksistensialitet og søking etter mening. I Sverige har dei kalla dette «livsfrågor» eller livstolking, og har vore opptekne med det i skulen i fleire tiår.

Denne åndelege eller spirituelle dimensjonen som det skal vere plass for i barnehagen, gjeld såleis alle barn, også dei med t.d. humanetisk bakgrunn. Dagleg leiari for det britiske humanistforbundet i 1999, Robert Ashby, definerer spiritualitet som «Øyeblikk av væren skapt av følelser, forestillingsevne og minner – som på en eller annen måte forbindes og fører oss bort fra hverdagslivet til en forsterket opplevelse av virkeligheten.»⁴ Vi ser at hans definisjon av spiritualitet er svært knytt til den subjektive opplevinga av noko annleis enn det kvardagslege, og han vil neppe kalle dette kjensla av det transcendent. Undringsomgrepet vil nok høve betre.

Sjølv om artikkelen ikkje først og fremst skal handle om innhaldet i spiritualitet hos barn, må likevel nokre få personar nemnast for dei som ønskjer å vite meir om feltet. David Hay og Rebecca Nye har gjennom empirisk forskning kome fram til at kategorien *relational consciousness* er vesentleg når vi snakkar om spiritualitet hos barn. Barn forstår seg sjølve ut frå relasjonane dei står i både til ting, andre personar, seg sjølve og til Gud.⁵ Den mest omfattande forskinga på dette feltet er gjort av psykiateren Robert Coles, som hadde samtalar med meir enn fem hundre barn over fleire år frå ulike religionar og sekulære livssyn. Grunnen til at han starta denne forskinga, var at han i behandlinga av barn i krise oppdaga at dei lett tok fram spørsmål om transcendent mening og religiøs tru. Han praktiserte aktiv lytting i ein subjekt–subjekt-relasjon, der han let barna hjelpe seg til å forstå deira spiritualitet. Boka hans *The Spiritual Life of Children* frå 1990⁶ syner sær samvitsfull forskning på spiritualitet hos barn og må betraktast som ein milepæl i denne forskinga.

I dag blir det utgitt eit tidsskrift på tvers av religionar av Clive Erricker og Elaine McCreery: *International Journal of Children's Spirituality*. Ifølgje Hay and Nye lyder McCreery sin definisjon av spiritualitet slik: *An awareness that there is something Other, something greater than the course of everyday events.*⁷

Drøftingar av korleis spiritualitetsomgrepet er å forstå når det gjeld barn, er alt gjorde i ulik litteratur.⁸ Eg vel i den vidare framstillinga å nytte Sturla Sagberg sine definisjonar. Han har arbeidd mange år med spiritualitet hos barn, og tek mest utgangspunkt i barnehagen, men også kyrkjeleg trusopplæring. Han kjem fram til, med å vise til ulike forskarar, at vi kan forstå spiritualitet på

4. Robert Asby, «Hva i all verden er spiritualitet?», i *Humanist*, 25 no. 1/1999, 79.

5. David Hay and Rebecca Nye, *The Spirit of the Child*, 2006, 109 og 131.

6. Robert Coles, *The Spiritual Life of Children*, 1990.

7. Hay & Nye, 2006, 60.

8. Sturla Sagberg, *Barnet i trosopplæringen*, 2008 og Sturla Sagberg, «Barns åndelige myndighet», i *Prismet* nr. 3, 2007; Sølvi Ann Fædden, *Hvilket rom gir barnehagens rammeplan for bruk av mytiske fortellinger, med tanke på å gi næring til barns spiritualitet?* Oslo, 2010, http://brage.bibsys.no/mf/handle/URN:NBN:no-bibsys_brage_13537

to ulike måtar. Han kallar desse to måtane eller ulike nivåa å oppfatte spiritualitet på for spiritualitet A og spiritualitet B. Eg vil nytte definisjonane hans, men vil kalle spiritualitet A for *allmenn spiritualitet* og spiritualitet B for *partikulær spiritualitet*.

Allmenn spiritualitet kan definerast som ei medfødd evne eller ein trong ved det å vere menneske som gjer at vi prøver å transcendere oss sjølve og finne meining utover oss sjølve. Dermed kan vi bli sette inn i moralske relasjonar til natur, oss sjølve, til andre og til det eller den som er over oss.⁹ Eg tolkar denne forståinga av spiritualitet til å liggje nær opp til det som også Stifoss-Hanssen legg i omgrepet.

Partikulær spiritualitet blir å forstå som «religionenes indre liv, praksis og spesifikke fromhet til forskjell fra kun ytre religiøs tilhørighet og dogmatisk tro».¹⁰ Sagberg presiserer at det på dette nivået blir viktig å synleggjere konteksten. Dei kjende religionssosiologane Paul Heelas og Linda Woodhead har ut frå empiriske studiar i engelsk kontekst spådd at vi i Vesten står framfor «a spiritual revolution».¹¹ Tradisjonell institusjonskristendom må vike for «the subjective turn», der vi finn kjeldene til åndeleg autoritet i oss sjølve. Jan-Olav Henriksen stiller seg kritisk til at eit så skarpt skilje mellom religion og spiritualitet høver for nordiske statskyrkjesamanhengar.¹² Sjølv om vi må seie at samfunnet er sekulært på den måten at folk ikkje lenger lar seg styre av religiøse autoritetar som kyrkje og prest, er folk ikkje nødvendigvis mindre religiøse eller åndelege enn før. Religion er på mange måtar blitt ei subjektiv og privat sak, men 55 % svarer i ei spørjeundersøking frå 1999 positivt på at dei ser på seg sjølve som kristne «ut fra din egen oppfatning av hva det er å være kristen».¹³

Korleis er den partikulære spiritualiteten hos barnehagebarn? Den britiske religionsforskarer Ninian Smart har sett opp sju dimensjonar eller kjenneteikn ved religion. Ulike religionar og retningar vektlegg ulike dimensjonar ulikt.¹⁴ For barn er dei konkrete dimensjonane og dei som gir rom for opplevingar dei mest spanande, kanskje vi kan seie dei mest spirituelle dimensjonane? Når eit barn kjem i barnehagen og vil syngje religiøse songar eller be, har dette vore aktivitetar mange førskulelærarar har leidd barnet bort frå, fordi ein har vore redd for ikkje å vere nøytral nok. Vi lever no i ein fleirreligiøs samanheng, og det kan tenkjast at barn både vil meditere og be og utrykke sitt forhold til det

9. Sagberg, 2008, 63.

10. Sagberg, 2008, 63.

11. Paul Heelas & Linda Woodhead, *The Spiritual Revolution. Why Religion is Giving Way to Spirituality*, 2005.

12. Jan-Olav Henriksen, «Spirituality and Religion – Worlds Apart?», i *Tidsskrift for kirke, religion og samfunn*, 18, no.1/2005, 73–88.

13. Pål Repstad, «Fra lov til lønnkammer», i Ivar Frønes og Lise Kjølørød (red.), *Det norske samfunn*, 2010.

14. Helje Kringlebotn Sodal, *Kristen tro og tradisjon i barnehagen*, 2009, 34.

transcendente på ulike måtar i barnehagen. Blir det feil å kalle dette spiritualitet og ikkje religionsutøving? I så måte handsamar vi barn sin spiritualitet med mindre respekt enn den vaksne sin. I kristen spiritualitetshistorie har barne-trua vore det næraste ein kan kome den åndelege dimensjonen.

Kristen spiritualitet og barnehagehistoria

Barnehagen er ein institusjon i det norske samfunnet, og det er naturleg i denne samanhengen å sjå litt på korleis vilkåra for spiritualitet har endra seg inn- anfor barnehagen som institusjon. Sjølv om religion, religiøst liv og spiritualitet ikkje er identiske omgrep, vil eg her ta utgangspunkt i kjelder om praktise- ringa av det religiøse livet i barnehagen, i dette tilfellet betyr det partikulær spiritualitet definert som kristen spiritualitet.

Barnehagen har ikkje eit kyrkjeleg utgangspunkt slik som skulen. Barneha- gen har aldri vore konfesjonsbunden, men heller ikkje avvisande til religion el- ler til religiøst liv. I motsetning til skulen har den utgangspunktet sitt i privat initiativ. Barnehagen har to røter: barneasyla og dei frøbelske barnehagane. Barneasyla låg helst i byane og var gjerne grunnlagde av rike handelsmenn gjennom handelsstanden sine velforeiningar. Asyla skulle «høyne de lavere so- siale klassers moralske nivå». ¹⁵ Asyla skulle fremje religiøsitet og borgarlege moralske dydar. Eit glimt frå barneasylet i Trondheim syner dette: «Den religi- øse formidlingen besto av morgenandakt, morgenbønn, 'forstandsøvelser', bi- belhistorie og bønner jevnt fordelt utover dagen, og ble vanligvis avsluttet med bibelstund og aftenbønn. Selve institusjonen hadde utad den kristne familie som forbilde.» ¹⁶ Midt på attenhundretalet må vi derfor seie at det var plass til partikulær kristen spiritualitet i barneasylet i Trondheim, i alle fall på papiret. I praksis blei vel det meste av dette fromheitslivet opplæring til lydndad, sidan ein måtte ha orden i rekkene dersom livet i asyla skulle fungere. Asyla hadde sitt utspring først og fremst i filantropisk tankegang, og var ein del av den borarlege velgjerda, ¹⁷ men vi ser at kristendommen var ein naturleg del av denne på dette tidspunktet. Dei første barnehagane hadde heller ikkje bak- grunn i kyrkja sitt liv, men i ein naturromantisk, liberalistisk og humanistisk tankegang, opphavleg frå den tyske pedagogen Frierich Fröbel. «I den grad barnehagane hadde kristen verdiforankring, ble denne oppfattet som en del av den kristne kulturarven som samfunnets normer og verdier ellers var preget av.» ¹⁸ Kanskje det er den allmenne spiritualiteten som vi kan seie blir mest til-

15. Tora Korsvold, *For alle barn. Barnehagens framvekst i velferdsstaten*, 2005, 50.

16. Korsvold, 2005, 53.

17. Korsvold, 2005, 118.

18. Korsvold, 2005, 119.

godesett i barnehagen si første tid, men noko uvilje mot religiøsitet er ikkje påvist.¹⁹ (Enkelte meinte at Fröbel sto for ei antireligiøs haldning, men dette tilbakeviste han sjølv.)

Etter krigen blei barnehagane i 1947 pålagde godkjenning av departementet, og såleis lagde under statleg kontroll. Same året blei Dronning Mauds Minne etablert i Trondheim med målet «i kristen ånd å gi grundig og tidsmessig utdanning av barnevernsarbeidare». Her blei barn si religiøse utvikling behandla som eige tema.²⁰

Det var mykje strid rundt kristen formålsparagraf på 1970- og 80-talet, men ein kan ikkje dermed slutte at barnehagen ikkje gav rom for spiritualitet. Mange meinte at sidan skulen hadde kristen formålsparagraf, måtte barnehagen også ha det. Som tidlegare nemnt hadde desse to institusjonane vakse fram på to svært ulike måtar, den eine som kyrkjeskule, som etter kvart blei regulert av lovverk gitt av Storting og departement, den andre institusjonen var prega av privat initiativ, lokal variasjon og sjølvstyre. Staten såg ikkje på «institusjonell barndom» som si oppgåve. Det kristne verdigrunnlaget blei ofte teke for gitt, det hadde så å seie svt inn gjennom veggane. Andre såg på saka som uvesentleg og uinteressant, og meinte at det framleis burde vere dei lokale eigarane og foreldra som skulle bestemme verdigrunnlaget.²¹

Korsvold meiner også at debatten rundt formålsparagrafen var ein motreaksjon mot auka pluralisme i verdispørsmål på slutten av 60-åra og inngangen til 70-åra. «Det kristne verdigrunnlaget som enkelte hadde satt spørsmålsteget ved som følge av sekulariseringa, skulle nå hankes inn igjen.»²² Formålsparagrafen blei i første omgang allmenntisk, og det blei opp til kommunane om dei ønskte å innføre kristen formålsparagraf, noko dei fleste kommunar gjorde. Stortinget vedtok kristen formålsparagraf i 1983, men private eigarar fekk høve til å reservere seg frå paragrafen eller utvide han.

Kva har dette å gjere med spørsmålet om det er rom for kristen spiritualitet i barnehagen i dag? Det har vore tradisjon for at det pedagogiske personalet er garantisten for kvaliteten av verksemda i barnehagen. «Kvaliteten av barnehagevirksomheten har vært bestemt av det personell som har vært i virksomhet ved barnehagene, og den utdanning disse får.»²³ Religionssosiologane Danièle Hervieu-Léger og Grace Davie hevdar at dei spesielle kulturelle vilkåra som er når ei aldersgruppe veks opp, vil prege denne gruppa sitt forhold til religion

19. «Selv om Fröbel skriftlig hadde formulert at all oppdragelse måtte basere seg på religion, ble han beskyldt for å oppdra den unge slekt til ateisme» Korsvold, 2005, 31.

20. Korsvold, 2005, 142.

21. Korsvold, 2005.

22. Korsvold, 2005, 119.

23. Ot.prp. nr. 23 (1974–75). Lov om barnehager m.v., 11.

slik at menneske som er fødte i dette tidsintervallet, gjerne har bestemte holdninger og verdier som pregar dei (generasjons- eller kohortperspektivet).²⁴

Dei som tok ulike lærarutdanningar på sytti- og åttitalet opplevde nok eit heilt anna politisk engasjement enn vi opplever på desse utdanningsinstitusjonane i dag. Studentane deltok aktivt i debattane om formålsparagrafane. Ifølgje religionssosiologen Høeg, som har studert kristen overlevering i Noreg etter krigen, var dei som var unge på 50-, 60- og 70-talet unge under andre føresetnader enn dei som var unge på 30- og 40-talet.

Sekstiått opprøret, med vekt på religionskritikk og distanse til organisert religion, ser ut til å ha satt sitt preg på voksne mellom 35 og 54 år. Det religiøse klimaet som ble etablert i tiårene etter andre verdenskrig, har på noen områder gjort denne generasjonen mindre religiøs enn den generasjonen som kom både før og etter den.²⁵

Dette sette nok også sitt preg på dei som skulle ut og praktisere som førskulelærarar. Geir Skeie skriv om si erfaring frå 20 år i førskulelærarutdanninga i det pedagogiske tidsskriftet *Barnehagefolk*. Han meiner at mange av dei som blei utdanna på 1980-talet, var sterkt religionskritiske:

Den kritiske bevisstheten dreiet seg imidlertid ikke bare om lovverk og statskirkeordning, men smittet over på deres forhold til religion i barnehagen overhodet. Dermed så de verken religiøsitet hos barna eller hos seg selv. De som tenkte annerledes holdt klokkelig tett. Den religionskritiske innstillingen holdt seg også etter at denne meget dyktige generasjonen av førskulelærere kom ut i jobb.²⁶

Det som blir sagt her, kan tyde på at det verken blei oppmuntra til allmenn eller partikulær spiritualitet i barnehagen av mange i denne generasjonen. Klausine Røtnes, tidlegare redaktør av *Barnehagefolk*, skriv i ein leiar:

Diskusjonen om kristen formålsparagraf for 25 år siden ble ikke bare en diskusjon for eller mot kristen formålsparagraf. Det ble også starten på en stor stillhet. En kan spørre seg om vi var en hel generasjon førskulelærere som reduserte fagdiskusjonen om barn og religion til et spørsmål om formålsparagrafen.²⁷

24. Ida Marie Høeg, «Religiøs tradering», i Pål Ketil Botvar & Ulla Schmidt (red.), *Religion i dagens Norge. Mellom sekularisering og sakralisering*, 2010, 184.

25. Høeg, 2010, 186.

26. Geir Skeie, «Har barn rett til religion?», i *Barnehagefolk*, nr. 4, 2003, 21.

27. Klausine Røtnes, «Går Gud i barnehagen?», i *Barnehagefolk*, nr. 4, 2003, 1.

Ifølgje Korsvold viser intervju med barnehagetilsette i Trondheim at dei tilsette begynte å problematisere det kristne verdigrunnlaget i barnehagen i 70-åra, og at dette var eit nytt trekk i bildet. Det blei også ein debatt rundt høgtidsmarkeringane. Denne gjaldt først og fremst kor stor plass den kristne bodskapen skulle ha i markeringane. Ho meiner at gjennomføringane av markeringane syner meir kontinuitet enn brot med tidlegare tradisjonar, og at redsla enkelte politikarar synte for at barna ikkje skulle få del i den kristne kulturarven ikkje var grunnleggjande. «Den problematisering som fant sted både på formuleringsarenaen og på barnehagens praksisarena var heller uttrykk for en verdippluralisering eller verdirelativering som nå gjorde seg gjeldende.»²⁸

Synspunkta frå Skeie og Korsvold treng ikkje nødvendigvis å vere i konflikt med kvarandre. Det kan likevel synast som at dei som gjekk ut som førskulelærarar på 70- og 80-talet, truleg gav mindre rom i barnehagen for partikulær spiritualitet enn det som hadde vore gjort tidlegare, og at dei også delvis problematiserte den allmenne spiritualiteten. Nokre av desse er framleis både førskulelærarar og praksislærarar. Det kan tenkjast at desse i mindre grad enn dei som er utdanna etter dei, oppmuntrar og gir barna næring til å utvikle spiritualiteten sin. Det kan også tenkjast at deira religionskritiske haldning har skapt ein religionskritisk diskurs i enkelte barnehagar. Det kan føre til at personalet ikkje tør å oppmuntre barna til å utvikle spiritualiteten sin, og dette er uheldig ettersom barnet er store delar av dagen sin i institusjonen.

Studentane på Arbeidsplassbasert førskulelærerutdanning skulle skrive logg frå ein samtale mellom barnehagebarna, eventuelt barna og ein vaksen, der barna samtalte om spørsmål av eksistensiell eller religiøs karakter. Studentane ønskte å nytte bibelforteljingar eller bilde for å stimulere barna dersom barna ikkje av seg sjølve hadde teke opp slike tema. Fleire av studentane kom med tilbakemelding om at styrarane syntest dette var problematisk. Dette syner at det kan vere vanskeleg for ein student eller nyutdanna førskulelærer å endre den praktiserte og dominerande barnehagediskursen, sjølv om vedkomande som ønskjer ein ny praksis, kan grunnegi det ut frå normativt rammeverk.

Norsk religiøst landskap i dag. Sekularisering og sakralisering?

I innleiinga har eg drøfta spiritualitetsomgrepet ut frå religion og religiøsitetsoomgrepet, men held ikkje dette for å vere uttømmende. Det er lett for at artikkelen svell opp om ein skal gå djupare inn i omgrepsavklaringar. Eg vil heller

28. Korsvold, 2005, 121.

prøve å peike på nokre trekk ved religiøst liv i dag som har betydning for «utviklingsklimaet» til spiritualiteten for dei som veks opp.

Ein vaksen førskulelærarstudent kom til meg etter ein time med bekymringa si: «Dottera mi på 13 år kom til meg ein dag og spurde: ‘Mamma, kva er vi? Er vi kristne?’ Eg hadde aldri tenkt over det. Eg gjekk på ‘yngres’ og på søndagsskulen då eg vaks opp, og hadde aldri tenkt over at dottera mi hadde hatt ein så annleis oppvekst enn min. Ho har ei muslimsk venninne som spurte kva religion ho høyrde til, og dottera mi visste ikkje kva ho skulle svare, men ho trudde vi var kristne.» Det denne mora gir uttrykk for, er ikkje eineståande. Slike samtalar er nokså vanlege i det fleirkulturelle samfunnet, og som eit barn ut frå erfaring sa til eit anna som ikkje visste kva det var: «Dersom du ikkje veit det, då er du kristen.» Medan mange barn for nokre tiår sidan deltok i tilbod organiserte av kristelege organisasjonar, er dette i mindre grad tilfelle i dag.²⁹ Det å delta på slike organiserte aktivitetar gav barn og ungdom eit språk til å uttrykke fromheitsliv og religiøs praksis. Vi kan snakke om ei sekularisering av samfunnet i dag, men omgrepet må nyanserast. Det eg vel ut for å gi eit bakgrunnsteppe av religionen i samfunnet er henta frå empiriske sosiologiske granskingar av ulikt slag.

Dei store europeiske religionsundersøkingane frå 1991, 2001 og 2008 syner at det er nedgang i oppslutninga om kyrkjeleg lære og praksis.³⁰ Ida Marie Høeg har samanlikna dei tre religionsundersøkingane og dreg konklusjonen at nye generasjonar er mindre religiøst aktive og har svakare trusførestellingar enn dei eldste. Ho viser også at det er samheng mellom å ha religiøse foreldre og at ein sjølv praktiserer bøn og kyrkjegang.³¹ Eintydig er likevel ikkje dette resultatet med omsyn til spiritualitet.

Oppslutninga om dei kyrkjelege rituala ved livsovergangane har vore nokså stabile dei siste 20 åra. Tre av fire barn blir døypte og to av tre tenåringar konfirmerte.³² Dei gamle krava om at autentisitet og det å vere ekte er einstydande med å ha klare dogmatiske standpunkt, er borte. I vår seinmoderne eller postmoderne tid med vekt på det emosjonelle og estetiserande kan ein ha ei meir utprøvande haldning til rituala utan at ein blir oppfatta som hyklar.³³ Ein kan delta for å sjå om «ein får noko ut av det». Det subjektive er sentralt, men samstundes er det viktig for mange å ha ein trygg stad der ein kan høyre til utan at det belastar for mykje eller stiller for mange krav.

29. Talet på barne- og ungdomslag i NLM har minka frå 1730 til 780 dei siste 30 åra, syner forskingsprosjektet «10-25» som Mediehøgskolen Gimlekollen la fram i feb. 2012. (Kjelde: *Sambåndet* nr. 3/2012)

30. Pål Repstad, «Fra lov til lønnkammer», i Ivar Frønes og Lise Kjølørød (red.), *Det norske samfunn*, 2010, 387.

31. Repstad, 2010, 388.

32. Repstad, 2010, 376.

33. Repstad, 2010, 377.

Per Magne Aadnanes peikar på at nett den privatiserte livssynsdanninga har blitt fokusert i offentlig debatt og i media. Denne «refortryllinga» av allmennkulturen står etter hans meining på mange måtar i motsetnad til den stadig sterkare institusjonelle sekulariseringa. Han meiner at utviklinga har gått så langt at vi kan snakke om ei endring i folkereligjøsiteten, som er i ferd med å ta opp i seg element frå det nyreligiøse mangfaldet.³⁴ Vi kan altså slå fast at vi i det norske samfunnet framleis har åndelege eller spirituelle behov.

To måtar å tolke religionen på synest eg er spesielt aktuelle i norsk kontekst. Den eine er det Grace Davie kallar *vicarious religion*. Ein aktiv minoritet, prestar, arbeidrarar i kristne organisasjonar eller frivilljuge i kyrkjeleg eller organisasjonsmessig samanheng, utfører eit arbeid for dei andre. Dette synest majoriteten er fint, så lenge ikkje denne minoriteten bryt med liberale samfunnsverdiar eller utfordrar dei med andre typar krav som blir for store.³⁵

Den franske religionssosiologen Danièle Hervieu-Léger meiner at religion kan oppfattast som ei *minnekjede*. Religionen var sentral i dei gamle europeiske samfunna. Den danna kjernen i det sentrale minneinnhaldet som blei overført frå generasjon til generasjon. Minneinnhaldet danna ei kjede, og individida såg at dei sjølve høyrde til i denne kjeda av fortid, notid og framtid. Ifølgje Hervieu-Léger er religion tru som knyter menneske til ei minnekjede. Dei som trur, får del i ein kontinuitet. Rasjonaliteten i moderne samfunn kan ikkje erstatte religionen som fundament for samfunnet, og kan ikkje vere ledd i minnekjeda. Derfor lid mange moderne samfunn av minnetap (amnesi) fordi dei har mist fundamentet sitt, og det oppstår tomrom som rasjonalismen ikkje kan fylle.³⁶ Vi ser i dag ei oppblomstring av pilegrimsvandringar, historiske spel og høgtidsvandringar som kan oppfattast som slike minnekjeder og tolkast som ei form for spiritualitet autentisk for vår tid, og som på sin måte er med å halde ved lag og ta opp att gamle kristne tradisjonar.

Korleis er det så med barnehagen? Kva rom er det for spiritualitet der, og er det rom for kristen spiritualitet? Frå ein kyrkjeleg ståstad, eller frå ståstaden til dei som er opptekne med at dei fleste barna høyrer til kristendommen som religion, kan svaret på spørsmålet vere eit klart ja. Ein kan synest det rett og slett er provoserande å spørje slik. Framleis er over 80 % av det norske folk medlemmer av ein kristen kyrkjelyd, så kvifor stiller ein eit slikt spørsmål i ein barnhage med ein majoritet av kristne barn, og der førskulelærarar har eit avleidd mandat? Frå profesjonshald vil eg nok tru at enkelte mislikar bruken av omgrepet «spiritualitet» og ikkje minst «kristen spiritualitet». Her representerer den nye reviderte rammeplanen noko nytt med vekt på danninga og understrekin-

34. Per Magne Aadnanes, *Gud for kvarmann. Kyrkja og den nye religiøsiteteten*, 2008, 30–31.

35. Grace Davie, «Religion in Europe in the 21st Century», i Inger Furseth and Paul Leer-Salvesen (red.), *Religion in Late Modernity. Essays in Honor of Pål Repstad*, 2007, 41–43.

36. Danièle Hervieu-Léger, *Religion as a Chain of Memory*, 2006, 92.

ga av at det må vere rom for ein *åndeleg dimensjon* i barnehagen. Eg vil tru at omgrepet «åndeleg» fell mange profesjonsutøvarar tungt for brystet fordi det i samfunnet vårt så lett blir assosiert med spesifikke kristne samanhengar. Kulturarvomgrepet og profesjonsrolla som kulturformidlarar blir nok opplevd som greiare å stelle seg til.³⁷ I denne samanhengen definerer eg omgrepet «åndeleg dimensjon» til å vere svært likt «spirituell dimensjon». Ut frå Rammeplanen inneheld denne både eit allment perspektiv og eit partikulært, men ikkje eit einsegn kristent perspektiv, ettersom vi lever i eit fleirreligiøst samfunn. Kvifor har nett den reviderte rammeplanen av 2011 for første gong teke med at det må vere plass for den åndelege dimensjonen i barnehagen?

Synet på barnet. Barnet som aktør med rett til tanke-, samvits- og religionsfridom

Synet på barnet har endra seg i seinare år, og Berit Bae nemner det som eit paradigmeskifte.³⁸ Barnet er ikkje lenger tabula rasa eller den uskuldelege blomen som gartnaren berre skal vatne og gi næring. Barnet blir no sett på som eit subjekt frå fødselen av, ikkje først og fremst som eit objekt som skal påverkast og formast. I barnehagekonteksten skal det gi meining å tenkje seg barnet som aktør. Barn er ikkje lenger ei homogen gruppe av passive mottakarar, men unike enkeltindivid som opptrer i ulike kontekstar. Paragraf 3 i barnehagelova skal sikre barnet sin rett til medverknad i barnehagen. Gir dette meir rom for utvikling av spiritualiteten til barnet?

I prinsippet skulle dette vere positivt for stimuleringa av spiritualiteten til barnet, ikkje minst den allmenne spiritualiteten. Dersom barnet ønskjer å utvikle tankane sine saman med ein vaksen, må den vaksne våge å vere med i samtalen. Dialogpedagogikken har vore sentral i norsk barnehagetradisjon, og denne handlar nett om å sjå på barnet som eit likeverdig subjekt. Men nokre gongar kan ein bli forundra over dialogane når det gjeld religion. «Ja, kva trur du?» synest å vere eit nøytralt og greitt svar ein del førskulelærarar gir på barn sine religiøse spørsmål, men dette svaret gir som regel ikkje barnet nye impulsar som det kan bryne tankane sine mot. Barn stiller ofte eksistensielle og nærgåande spørsmål, ikkje minst om døden. Nokre vaksne vil i slike situasjonar hente fram klisjear og

37. Ragnhild Fauske, «Bruken av religiøse forteljingar i barnehagen. Norsk tradisjon og manglande fleirreligiøsitet», i *Prismet*, nr. 1/2012.

38. Berit Bae, «Barnehagebarns medvirkning. Overordnede perspektiver og internasjonal forankring», i Berit Bae (red.), *Medvirkning i barnehagen. Potensialer i det uforutsette*, 2012, 18; Berit Bae, «Barn som subjekt – noen konsekvenser for pedagogisk arbeid i barnehage», Vedlegg til *Klar, Ferdig, Gå! Tyngre satsing på de små*, Barne- og familiedepartementet, 2005.

enkle svar, kanskje først og fremst for å skjule at ein sjølv er usikker, medan andre vil prøve å utforske temaet saman med barnet. Å utforske temaet som likeverdige subjekt er med på å anerkjenne barnet. Den enkelte vaksne har ei etisk fordring i all kommunikasjon med barn. Ein kan ikkje gå inn i dialog med andre utan å setje noko av seg sjølv på spel. Når vi utleverer oss sjølve, har vi også ei forventning om å bli tekne imot og aksepterte.³⁹ Når eit barn på tre år som har skifta barnehage, spring mor si i møte med orda «Mamma, i denne barnehagen er det lov til å snakke om Gud!», er det klart at ulik haldning hos personalet gir ulikt rom for å utvikle relasjonen til det transcendentale.

Solveig Østrem er oppteken med barn si subjektskaping og det viktige tredje leddet med utgangspunkt i Hans Skjervheim sitt essay «Deltakar og tilskodar».⁴⁰ Ifølgje Skjervheim er eit likeverdig møte avhengig av at ein møtest i noko felles tredje. Dette felles tredje er sakstilhøvet. Dersom det skal vere plass til ein åndeleg dimensjon i barnehagen, må det også vere plass til samtalen der det tredje er eit eksistensielt eller åndeleg tema. Då er det ikkje nok å kaste samtalen attende til barnet med eit «Ja, kva trur du?».

I dag har barn rettar på same linje som dei vaksne gjennom internasjonal oppslutning om Barnekonvensjonen til FN i 1989 og norsk ratifisering av denne i 2003.⁴¹ Barnekonvensjonen har gitt barna større rett enn tidlegare til å kunne utvikle både allmenn og partikulær spiritualitet i barnehagen. Artikkel 14 handlar om barn sin rett til tanke-, samvits- og religionsfridom, og i dei to første ledda står det:

1. Partene skal respektere barnets rett til tanke-, samvittighets- og religionsfrihet
2. Partene skal respektere foreldrenes, eventuelt vergenes, rett og plikt til å veilede barnet om hans eller hennes rettigheter på en måte som samsvarer med barnets gradvise utvikling.⁴²

Norsk senter for menneskerettar kommenterer dette slik: «At barn får tankefrihet innebærer blant annet at barn kan fantasere, dikte, kritisere og rose – uten at myndighetspersoner har rett til å sensurere eller overprøve barns tankefrihet.»⁴³ Berit Bae sin kommentar til denne artikkelen i *Temaheftet om*

39. Knud Løgstrup, *Den etiske fordring*, 1956.

40. Hans Skjervheim, «Deltakar og tilskodar», i Jan-Erik Ebbestad (red.), *1940–2000. Norsk Tro og tanke*, bind 3, 2001; Solveig Østrem, «Barns subjektskaping og det betydningsfulle tredje leddet», i *Prismet*, nr. 3/2007.

41. FNs konvensjon om barnets rettigheter.
http://odin.dep.no/filarkiv/178931/FNs_Barnekonvensjon.pdf

42. Berit Bae, «Perspektiver på barns medvirkning i barnehage» i Berit Bae, Brit Johanne Eide, Nina Winger og Aud Eli Kristoffersen, *Temahefte om barns medvirkning*, 2006.

43. Bae, 2006, 20.

Barns medverknad er interessant, ikkje minst på grunnlag av at 35 % av barna i norske barnehagar er mellom 1 og 3 år.⁴⁴ Det kan vere lett for vaksne å hindre barn sin kreativitet og også barn sin allmenne spiritualitet. Vi kan tenkje attende på dømet med treåringen som hadde oppfatta at ulike barnehagar hadde ulike diskursar når det gjaldt det spirituelle:

I den grad barn møtes med mye kommunikasjon som overprøver deres måte å tenke og uttrykke seg på, skapes tvil om at de har lov til å tenke det de gjør. De blir ufrie til å dele det de tenker. I en slik atmosfære vil deres tankefrihet innskrenkes, parallelt med at de risikerer å føle seg uthengt/ydmyket i andres øyne. Retten til å tenke fritt får dårlige vilkår.⁴⁵

Senter for menneskerettar har gitt ein kommentar til punkt 2 i artikkel 14 som også er verdt å nemne, fordi denne gir barnet rett til å uttrykke den partikulære eller spesifikke spiritualiteten:

Trosfrihet innebærer at et barn har rett til å ha og fritt utøve sitt livssyn. Retten til trosfrihet innebærer at blant annet skolen, barnehage, helsepersonell og barnevernstjenesten så langt det er praktisk mulig, må ta hensyn til et barns religion og legge forholdene til rette slik at ikke barnets tro blir krenket. For eksempel skal det taes hensyn til ulike religioners skikker i planleggingen av måltider og feiringar av høytider i barnehagen og på skolen.⁴⁶

Det er viktig at styrar og pedagogisk leiar tek trusfridomen til barna på alvor. Den partikulære spiritualiteten er ein viktig del av kvardagen til mange norske barn, både kristne og muslimske. I praksis vil det seie at dersom barnet ønskjer å be i barnehagen, må det ikkje hindrast i det eller oppleve mishagsytringar eller uvilje frå personalet. Annleis blir det dersom det også vil tvinge andre barn til å gjere det same. Barnet har rett til fritt å utøve sitt livssyn utan å bli krenka. La oss her ta eit døme frå ein av dei muslimske barnehagane i Oslo:

Mohammed på tre år leker med barna på avdelingen. Plutselig står han opp og sier han må be. Han tar fram et bønneteppe og begynner å be. Han leker at han ber ved å lage mumlelyder. Mohammed står, bøyer og kneler akkurat slik man skal gjøre det under bønn. Han holder også et

44. Bae, 2012, 18.

45. Bae, 2006, 22.

46. Bae, 2006, 23.

øye med de andre barna mens han ber. Når han er ferdig, legger han bønneteppe på plass og begynner å leke igjen.⁴⁷

Barnet får utøve sin muslimske spiritualitet i barnehagen, og denne retten til å utøve sin partikulære spiritualitet gjeld også i ein vanleg norsk kommunal barnehage. Ville førskulelæraren der vise at dette er akseptert? Kva om det var eit aktivt kristent barn som ville be? Ville då førskulelæraren føle seg lite komfortabel og lure på korleis han skulle reagere? Eg trur ikkje at treåringen som hadde oppfatta at han ikkje kunne snakke om Gud i den eine barnehagen, hadde fått eit verbalt forbod. Manglande stimulering, kroppsspråk og ubehag er signal barna les før språket. Dersom det er plass til ein åndeleg dimensjon i barnehagen, bør både det kristne og det muslimske barnet kunne føle sin partikulære spiritualitet så akseptert at det er naturleg for det å utøve «fromheitslivet» sitt i praksis i barnehagen om det ønskjer det. For oss vaksne er det vanskeleg å vurdere om dette berre er imitasjon eller eit barn som praktiserer sitt fromheitsliv. For meg er eit barn som ber, mediterer eller vil sitte lenge framfor altertavla i kyrkja eller eit anna åndeleg symbol, i like stor grad uttrykk for spiritualitet som at eit vakse menneske mediterer over eit mantra for å finne djupnene i seg sjølv. Ingen av delane oppstår i ein nøytral sosial eller kulturell kontekst. Eg trur mange barnehagar ikkje har stimulert barna som kjem frå aktive kristne heimar, til å få uttrykke sin partikulære spiritualitet i barnehagen. Det blir no spanande å sjå korleis både personalet og foreldra i praksis tolkar den nye Rammeplanen med formuleringane om at det skal vere plass for den åndelege dimensjonen i barnehagen.

Spiritualitet og språk i barnehagen

Kartlegging av barnet si språkutvikling har dei seinare åra fått stor merksemd i barnehagen gjennom TRAS, *Tidleg registrering av språkutvikling*, som blir brukt for å observere og diagnostisere språket hos barn mellom 2 og 5 år. Mange har stilt spørsmål ved at merksemda rundt observasjon på mikronivå, det minst viktige i arbeidet for å skape eit godt språkmiljø, tek tid frå meir meningsfylte måtar å drive språkarbeid på som samtale, leik og det å lese for barna.⁴⁸

Er barnehagane nok medvitne på at dei gjennom litteraturen skal «skape eit miljø der barn og vaksne dagleg opplever spenning og glede ved høgtlesing,

47. Jeanette Redding-Jones, Heidi Nordli og Javaria Tanveer (red.), *Beretninger fra en muslimsk barnehage i Norge*, 2011, 41.

48. Tone Birkeland, «Å skape verden gjennom språket», i Kari Bakke, Cathrine Jenssen og Aud Berggraf Sæbø (red.), *Kunst, kultur og kreativitet. Kunstfaglig arbeid i barnehagen*, 2011, 66

forteljing, song og samtale, og vere bevisste på kva etiske, estetiske og kulturelle verdiar som blir formidla»?⁴⁹ Kva litteratur er det som kan gi barna ei optimal åndeleg utvikling⁵⁰ og få fram ein åndeleg dimensjon i barnehagen? Eg har no i fem år gitt førskulestudentar på første året i oppgåve å sjå etter i barnehagane sine bokhyller om det finst litteratur om religionar eller bøker med religiøse forteljingar der. Resultatet har vore nedslåande. Ofte finst det ein barnebibel på personalrommet, og det er gjerne det einaste dei kan finne av religiøs litteratur. Førsteamanuensis i norsk ved Høgskulen i Bergen, Tone Birkeland, skriv om litteraturkanon i barnehagen: «Gjennom utvalget kan det identifiseres en klar barnehagekanon der foreldregenerasjonens bildebøker eller bøker som bygger på kjente figurer fra populære tv-serier for barn, utgjør hovedtyngden.»⁵¹ I desse bøkene møter barna sjeldan ei verd som er større enn si eiga, og som regel er det ikkje plass for nokon åndeleg dimensjon. I ein sekulær kultur der religionen i sterk grad har blitt privatisert, kan det synast som at det å nemne det åndelege perspektivet i pedagogiske samanhengar er å gå over ei farleg usynleg grense.

Synet på barn som sosiale og kulturelle aktørar i eigne læreprosessar har også svake sider om ein ukritisk anerkjenner barnet sin kompetanse. Barnet vil ofte velje kjende figurar og dei glatte produkta som sel godt. «Det ukjente, det vakre, urovekkende eller rare blir lett tilsidesatt til fordel for gamle travere eller bøker med drahjelp fra medielokomotiv og internasjonale markedskrefter.»⁵² Ifølgje Birkeland nyttar førskulelærarar bildebøker gjerne til nyttige formål, som t.d. å formidle kunnskap om dyr, årstider eller trafikk. Dersom barna sit stille, er det eit kriterium på at boka fungerer.

Kunsten bruker ofte retoriske grep for å aktivere undringa. Den russiske litteraturvitaren Viktor Sjklovski kallar det «underleggjering».⁵³ Kanskje både barn og vaksne i vår tid treng desse underleggjerande grepa for at den allmenne spiritualiteten kan bli aktivert?

Slik sett kan den pedagogiske institusjonen komme til å stå i veien for en litteratur der barna møter en «større verden» enn sin egen, der de blir kjent med tanker de ennå ikkje har tenkt selv, og ikke minst: Der de mø-

49. KUD, 2011, 41.

50. FNs barnekomité, General guidelines for periodic reports (1996), avsnitt 40 i Elin Saga Kjørholt, «Prinsippet om barnets rett til liv, overlevelse og optimal utvikling», i Njål Høstmælingen, Elin Saga Kjørholt og Kirsten Sandberg (red.), *Barnekonvensjonen. Barns rettigheter i Norge*, 2008.

51. Birkeland, 2011, 57.

52. Birkeland, 2011, 58.

53. Viktor B. Sjklovski, «Kunsten som grep», i Atle Kittang (red.), *Moderne litteraturteori. En antologi*, 1991.

ter et språk som er kvalitativt annerledes enn normalspråket, et språk som vektlegger språkets poetiske og underliggjørende funksjon.⁵⁴

Språket bør ikkje reduserast berre til eit kommunikasjonsmiddel for effektiv innhaldsformidling, og skal barnet få ei optimal åndeleg utvikling, er det truleg ikkje nok å mate det berre med litteratur der det kan kjenne seg att. Litteraturen og kunsten som blir presentert i barnehagen, kan vere ei viktig kjelde til å stimulere spiritualiteten, både den allmenne og den partikulære. Barna bør m.a. kunne få møte forteljingar og kunst frå eigen religiøs tradisjon.

Spiritualitet og fagområdet etikk, religion og filosofi.

Rapporten *Alle teller mer. En evaluering av hvordan Rammepplan for barnehagens innhold og oppgaver blir innført, brukt og erfart*⁵⁵ viser at området «Etikk, religion og filosofi» er det området det blir arbeidd minst med i barnehagen, og som styrarane synest er vanskelegast å arbeide med. Her har førskulelærarar ei utfordring om dei vil halde seg til Barnekonvensjonen paragraf 27 og gi barn ei optimal åndeleg utvikling.

Barnehagen skal også arbeide med filosofi, noko enkelte har vore skeptiske til i høve den motsetnad det kan få til religion og dei ulike premissa som finst for desse to fagområda.⁵⁶ Mange kjende personar i kyrkja sitt liv opp gjennom tidene har vore store filosofar. Personleg trur eg det er ein langt større fare for barn å godta alt dei tek imot gjennom t.d. ulike media, enn å lære seg å stille kritiske spørsmål og tenkje sjølv. Filosofen Øyvind Osholt seier i ein foreldreartikkel i det no inngadde filosofitidsskriftet for barn, *Elle Melle*: «Vi er engstelige for å påføre barna noe som for oss fortoner seg som 'tenkesmerte'.» Kanskje det også er vår eiga tenkjesmerte vi er redde for når vi ikkje tør å stimulere barna sitt spirituelle liv? Det står ikkje noko i Rammepplanen om at den filosofiske tenkinga skal utviklast etter eit visst mønster. I så måte har førskulelærarar stor fridom til å utvikle filosofisk opplegg i samarbeid med foreldra. Også her er det sjølvsagt foreldra som bestemmer kva oppseding barna skal få, og har høve til å ta barna ut av filosofiske samtalar.⁵⁷

54. Birkeland, 2011, 61.

55. Solveig Østrem (m.fl.), *Alle teller mer. En evaluering av hvordan Rammepplan for barnehagens innhold og oppgaver blir innført, brukt og erfart*, Rapport 1/2009.

56. Sjø t.d. Hans Bringeland, «Filosofi i grunnskulen? Nokre kritiske perspektiv», i *Prismet* nr. 1/2009.

57. Sjø uttale av Steinar Bøyum i «Filosofi som fag?», http://www.krlnett.no/art/menyadm/stat1/0022_Filosofi.html

Etter Rammeplanen skal dei religiøse høgtidene til dei religionane som barna i barnehagen har, markerast i barnehagen. Her har svært mange barnehagar eit samarbeid med kyrkja om høgtidsvandringar, noko som eg trur er med på å utvikle den partikulære spiritualiteten hos dei kristne barna. For barnehagebarn høver det godt å bruke ulike sansar for å utvikle spiritualiteten sin, og dette med vandringar i «tid og rom» er truleg også, slik Hervieu-Léger seier det, ledd i ei minnekjede. Det er ein måte som er naturleg for menneske i vår tid som ønskjer å høyre til i ein tradisjonen, men som ikkje alltid finn seg til rette i vanlege gudstenestlege former, eller kan ønskje seg alternative former. Det blir derfor ei utfordring for barnehagen å lage gode opplegg for dei som høyrer til andre trusretningar og ikkje kan delta. Dette krev god religionskunnskap hos personalet. Dersom det har vore stort rom for den allmenne spiritualiteten i barnehagen, er det truleg også lettare for barna å akseptere at det finst mange ulike religionar og livssyn, og såleis ulik partikulær spiritualitet, også sekulær.

Med plass for ein åndeleg dimensjon i barnehagen og danning som eit viktig omgrep, har vel barnehagen sjeldan før vore så open for spiritualitet. Om barnet skal få ei optimal åndeleg utvikling, vil vere sterkt avhengig av om førskulelærarane sjølve er opne for at det finst ein åndeleg dimensjon i tilværet og vågar å samarbeide med foreldra om å utvikle denne hos barna. I så fall har dei spanande dagar framfor seg i barnehagen.

Litteratur

- Asby, Robert, «Hva i all verden er spiritualitet?», i *Humanist*, 25, no. 1, Oslo: Human-Etisk Forbund, 1999.
- Bae, Berit, «Barnehagebarns medvirkning. Overordnede perspektiver og internasjonal forankring», i Berit Bae (red.), *Medvirkning i barnehagen. Potensialer i det uforutsette*, Bergen: Fagbokforlaget, 2012.
- Bae, Berit, «Barn som subjekt – noen konsekvenser for pedagogisk arbeid i barnehage», Vedlegg til *Klar, Ferdig, Gå! Tyngre satsing på de små*, Oslo: Barne- og familiedepartementet, 2005.
- Bae, Berit, «Perspektiver på barns medvirkning i barnehage», i Berit Bae, Brit Johanne Eide og Nina Winger, Aud Eli Kristoffersen, *Temahefte om barns medvirkning*, Oslo: Kunnskapsdepartementet, 2006.
- Bringeland, Hans, «Filosofi i grunnskolen? Nokre kritiske perspektiv», i *Prismet* nr. 1, Oslo: IKO-forlaget AS, 2009.
- Bøyum, Steinar, «Filosofi som fag?» http://www.krlnett.no/art/menyadm/stat1/0022_Filosofi.html
- Coles, Robert, *The Spiritual Life of Children*, Boston: Houghton Mifflin Company, 1990.
- Davie, Grace, «Religion in Europe in the 21st Century», i Inger Furseth og Paul Leer-Salvesen, *Religion in Late Modernity. Essays in Honor of Pål Repstad*, Trondheim: Tapir Academic Press, 2007.
- Fauske, Ragnhild, «Bruken av religiøse forteljingar i barnehagen. Norsk tradisjon og manglande fleirreligiøsitet», i *Prismet* nr. 1, Oslo: IKO-forlaget, 2012.
- FNs barnekomité, General guidelines for periodic reports (1996), avsnitt 40 i Elin Kjørholt Saga, «Prinsippet om barnets rett til liv, overlevelse og optimal utvikling», i Njål Høstmælingen, Elin Saga Kjørholt og Kirsten Sandberg (red.), *Barnekonvensjonen. Barns rettigheter i Norge*, Oslo: Universitetsforlaget, 2008.
- FNs konvensjon om barnets rettigheter. http://odin.dep.no/filarkiv/178931/FNs_Barnekonvensjon.pdf
- Fætten, Sølvi Ann, *Hvilket rom gir barnehagens rammeplan for bruk av mytiske fortellinger, med tanke på å gi næring til barns spiritualitet?*, 2010. http://brage.bibsys.no/mf/handle/URN:NBN:no-bibsys_brage_13537
- Hay, David og Rebecca Nye, *The Spirit of the Child*, London: Jessica Kingsley Publisher, 2006.

- Heelas, Paul og Linda Woodhead, *The Spiritual Revolution. Why Religion is Giving Way to Spirituality*, Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing, 2005.
- Henriksen, Jan-Olav, «Spirituality and Religion-Worlds Apart?», i *Tidsskrift for kirke, religion og samfunn*, 18, no.1, Oslo: Universitetsforlaget, 2005.
- Hervieu-Léger, Danièle, *Religion as a Chain of Memory*, Cambridge: Polity Press, 2006.
- Høeg, Ida Marie, «Religiøs tradering», i Pål Ketil Botvar og Ulla Schmidt, *Religion i dagens Norge. Mellom sekularisering og sakralisering*, Oslo: Universitetsforlaget, 2010.
- Korsvold, Tora, *For alle barn. Barnehagens framvekst i velferdsstaten*, Oslo: Abstrakt forlag, 2005.
- Løgstrup, Knud, *Den etiske fordring*, København: Gyldendal, 1956.
- Løvland, Anne og Pål Repstad, *Julekonserter*, Oslo: Universitetsforlaget, 2008.
- Osholt, Øyvind, «Spørsmålet som forsvant», i *Elle Melle*, nr. 4, Oslo Grieg Media AS i samarbeid med Pedagogisk Forum AS, 2008.
- Ot.prp.nr. 23 (1974–75), *Lov om barnehager*, Oslo: Forbruker- og administrasjonsdepartementet
- Rammeplan for innholdet i og oppgåvene til barnehagen*, Oslo: Kunnskapsdepartementet, 2011.
- Redding-Jones, Jeanette, Heidi Nordli og Javaria Tanveer (red.), *Beretninger fra en muslimsk barnehage i Norge*, Bergen: Fagbokforlaget, 2011.
- Repstad, Pål og Jan-Olav Henriksen (red.), *Mykere kristendom? Sørlandsreligion i endring*, Bergen: Fagbokforlaget, 2005.
- Repstad, Pål, «Fra lov til lønnkammer», i Ivar Frønes og Lise Kjølørød (red.), *Det norske samfunn*, Oslo: Gyldendal Akademisk, 2010.
- Røtnes, Klausine, «Går Gud i barnehagen?», i *Barnehagefolk*, nr. 4, 2003.
- Sagberg, Sturla, *Barnet i trosopplæringen*, Oslo: IKO-forlaget AS, 2008.
- Sagberg, Sturla, «Barns åndelige myndighet», i *Prismet*, nr.3, Oslo: IKO-forlaget AS, 2007.
- Skeie, Geir, «Har barn rett til religion?», i *Barnehagefolk*, nr. 4, Oslo: Pedagogisk Forum AS, 2003.
- Sjklovski, Viktor B., «Kunsten som grep», i Atle Kittang (red.), *Moderne litteraturteori. En antologi*, Oslo: Universitetsforlaget, 1991.
- Stifoss-Hanssen, Hans, «Religion and Spirituality: What a European Ear Hears», i *The International Journal for the Psychology of Religion*, Routledge, Taylor & Francis Group, 1999.
- Sødal, Helje Kringlebotn, *Kristen tro og tradisjon i barnehagen*, Kristiansand: Høyskoleforlaget, 2009.

- Østrem, Solveig (m.fl.), *Alle teller mer. En evaluering av hvordan Rammeplan for barnehagens innhold og oppgaver blir innført, brukt og erfart*, Tønsberg: Høgskolen i Vestfold, Rapport 1/2009.
- Østrem, Solveig, «Barns subjektskaping og det betydningsfulle tredje leddet», i *Prismet*, nr. 3, Oslo: IKO-forlaget AS, 2007.
- Aadnanes, Per Magne, *Gud for kvarmann. Kyrkja og den nye religiøsiteteten*, Oslo: Universitetsforlaget, 2008.